

КЫРГЫЗ ТИЛИН ИЗИЛДӨӨНҮН ТАРЫХЫНАН (К.ТЫНЫСТАНОВДУН МОРФОЛОГИЯСЫНДАГЫ ТЫБЫШТЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨРДҮН ИЗИЛДЕНИШИ)

Кыргыз тил илимине, улуттук жазуу системасына негиз салган, алгачкы эне тил окуу китептерин, жазма тилдин терминологиясын жана орфографиясын иштеп чыккан кыргыздын улуу инсаны проф. К.Тыныстанов экендиги белгилүү. Совет мезгилинин алгачкы жылдарында өз эне тилинде газета-журналдарды, окуу куралдарын басып чыгаруу үчүн, баарыдан мурда, кыргыз алфавитинин түзүлүшү зарыл эле. Алфавитти түзүш үчүн кыргыз тилинин фонемалык составын илимий негизде аныктоо талап кылынган. Ошондой эле морфология жана синтаксис маселелерин изилдөө, иштеп чыгуу зарыл эле. Бул иштерди иштеп чыгууда проф. К.Тыныстанов, академик Х.Карасаев, академик К.К.Юдахин, профессор И.А.Батманов, филология илимдеринин кандидаты Ж.Шүкүров жана башкалар зор эмгек сиңиришкен.

Кыргыз жаштарына өз эне тилинде билим берүү үчүн оригиналдуу окуу китептери да жок эле. Бул жооптуу жана татаал ишти иштеп чыгууда К.Тыныстанов, Т.Актанов, Н.Макешев, Б.М.Юнусалиев, К.Бакеев, Ү.Бактыбаев ж.б. кыргыз тили боюнча окуу куралдарын түзүүчүлөрдүн эң алгачкыларынан болуу менен, зор эмгек өтөшкөнү талашсыз.

1924-жылы К.Тыныстановдун “Кыргыз тили боюнча хрестоматиясы”, 1926-жылы “Чоңдор үчүн алиппеси” басылып чыгат. Атайын окуу куралы катары 1927-жылы “Кыргыз тилинин грамматикасы” (1-бөлүк) аттуу эмгеги жарыкка чыккан. Ушул эмгектин экинчи бөлүгү Москвадан 1931-жылы басылган. К.Тыныстановдун бул эмгектери кыргыз тилинин грамматикалык фактыларын системалаштыруунун башталышы болду”, - дейт К.К.Юдахин. Бул автордун эмгектеринин ичинен өзгөчө орунду 1934-жылы чыккан “Кыргыз тилинин морфологиясы” аттуу эмгеги ээлейт. Аталган эмгекте фонетикалык, морфологиялык жана бир катар синтаксистик маселелер да берилген.

Биз мындан мурда жарыяланган макалабызда автордун аталган эмгегиндеги тыбыш менен тамга түшүнүктөрү жана тыбыштардын классификацияланышы жөнүндөгү маселеге токтолгон элек. Ал макаланын уландысы катары эмгектеги тыбыштык өзгөрүүлөр боюнча сөз кылмакчыбыз.

Тыбыштык өзгөрүүлөр

Тыбыштар, жогоруда көрсөтүлгөндөй, жеке-жеке турбайт, алар сүйлөө речинде бири-бири менен куюлуша айтылат да, өз ара бири-бирине таасирин тийгизет. Мунун натыйжасында ар түрдүү мүнөздөгү өзгөрүүлөр пайда болот. Андай өзгөрүүлөр, жалпысынан, комбинатордук өзгөрүү же коар-тикуляциялык (бирге артикуляциялануудан) пайда болгон өзгөрүү деп аталат.

Тыбыштардын комбинатордук өзгөрүшүндөгү негизги маселени тыбыштардын ээрчишүүсү ээлейт. Кылдат тилчи К.Тыныстанов бул маселени “үндөштүк закону” деген атайын теманын алдында карайт (17-бет).

Ал “унгудагы жана мүчөдөгү тыбыштардын белгилүү жол менен ээрчишкендигин үндөштүк закону” дейбиз (17-б.) деп аныктайт да, ушул аныктамага ылайык уңгу менен мүчөдөгү ээрчишүүгө көңүл бурат. Биздин

пикирибизче, бул аныктама азыр да өз күчүн сактай алат. Буга карата тыбыштар да, негизинен, ээрчише тургандыгын эскертүү керек жана аныктамадагы “белгилүү жол” деген сөз тизмегинин маанисин тактоо керек.

К.Тыныстанов жогорудагы аныктамада “белгилүү жол” деген сөз тизмегин бекеринен колдонбогон.

Китептеги фактыларга караганда, тыбыштар жасалышындагы үндүн катыш өзгөчөлүгүнө жана жасалуу ордуна карай бир ыңгай өзгөрүшөт деген маанини ал “белгилүү жол менен ээрчишет” деген сөз айкалышы аркылуу берүүгө аракет кылган. Биздин пикирибизче, бул аракет абдан туура болгон, анткени тыбыштар бардык өзгөчөлүгү боюнча эле) айтылыш, созулма-кыскалыгына өз ара бирин бири ээрчибестен, жасалуу ордуна жана үндүн катышына карай да ээрчишет.

Түркологиялык адабияттардын көпчүлүгүндө үндүү тыбыштардын өзгөрүшү сингармонизмге, үнсүз тыбыштардын өзгөрүшү ассимиляцияга байланыштуу каралат. Биз дагы ушул принципке кошулабыз, ошого ылайык “Морфологиядагы” материалдарга көз чаптырабыз.

1. Сингармонизм

Түрк тилдериндеги сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү сингармонизм законуна баш иет. Бул закондун принциби боюнча сөз ичиндеги үндүүлөр же жалаң жоон (тил арты), же жалаң ичке (тил алды) үндүү болуу керек. Мисалы: кишилер (жалаң ичке үндүү), адамдар (жалаң жоон үндүү). Мындай өзгөчөлүк тил күүсү (палаталдык аттракция же лингвалдык сингармонизм) деп аталат.

Кыргыз тилинде (ушуга жакын алтай тилинде да) сөз ичиндеги үндүүлөр көбүнчө жалаң эринчил же эринчил эмес болушат. Мисалы, жоону деген сөздө жалаң эринчил үндүү бар. Бул жагынан мындай сөздөр эрин күүсүнө (лабиалдык аттракция же лабиалдык сингармонизмге) баш ийген деп айта алабыз. “Морфологияда” үндүүлөрдүн ээрчисине карата атайын тема берилет, бирок сингармонизм закону деген эмне деген суроо чечилбейт. Биздин пикирибизче, бул туура болгон, анткени бул китеп 5-6-класстын окуучулары үчүн арналган. Ошондуктан мектеп окуучуларынын жаш өзгөчөлүгү жана билим деңгээлине ылайыкталган.

Көрүнүктүү окумуштуулар В.В.Радлов, Н.М.Мелиоранский, В.А.Богородицкий ж.б. түрк тилдериндеги сингармонизм законун талдоо менен, уңгудагы үндүү мүчөдөгү үндүүнү өз артынан ээрчитет деген пикирди айтышат.¹

Автодидактик К.Тыныстановдун “Уңгу менен мүчө айкашканда, мүчөдөгү үндүү тыбыш уңгунун аяккы муунундагы үндүү тыбышты ээрчийт” (17-бет)-деген пикири жогорудагы окумуштуулардын пикири менен толук үндөшүп турат.

К.Тыныстанов мүчөдөгү үндүүлөрдүн баары эле уңгудагы үндүүлөрдү тикеден - тике ээрчибестен, ырааттуулук менен ээрчишет деген туура пикирди айтат. Ошондуктан “мүчөдө эки муун болсо, анын аяккы мууну өзүнүн алындагы турган муунду ээрчийт” (17-бет.) деп жазат. Бул түшүндүрмөдөн биринчи муундагы үндүү экинчи муундагы үндүүгө, экинчи муундагы үндүү үчүнчү муундагы үндүүгө (дагы у.с.) таасир этет. Ошондуктан биринчи муундагы үндүү дээрлик түрдө таасир этүүчү, акыркы муундагы үндүү тыбыш таасирди кабыл алуучу, ортодогу үндүүлөр таасир этүүчү да, таасирди кабыл алуучу да болуп саналат деген туура пикир пайда болот.

Үндөштүк законуна баш ийүүчү, негизинен, “а” жана “ы” тыбыштарынын

¹ Караңыз: В.В.Радлов *Phonetic der Nözdlichen turk sprachen*, 10-11-б. П.М. Мелиоранский. Краткая грамматика казак-киргизского языка, часть 1, стр. 16; В.А.Богородицкий. Этюды п отатарскому языкознанию, стр. 58.

бири аркылуу айтыла тургандыгы да “Морфологияда” туура көрсөтүлгөн. Ошондуктан кийинки грамматикаларга (Бакеев менен Бактыбаевдин “Морфологиясына”) зор таасирин тийгизген (ал гана эмес, кээ бир жерлери көчүрүлгөн). Бул пикирди далилдөө үчүн эки “Морфологиядагы” айтылган пикирди салыштыралык; К.Тыныстанов “Биринчи муундары а менен башталган мүчөлөр да, биринчи муундары ы менен башталган мүчөлөр да уңгу сөздүн аяккы муунун төрт түркүн гана ээрчийт. Маселен: мууну А дан куралган мүчөлөр же А боюнча калат, же Э ге өтөт, же О го, Ө гө өтөт; мууну Ы дан куралган мүчөлөрдөн же Ы боюнча калат, же И ге өтөт” (17-бет).

К.Бакеев жана Ү. Бактыбаев:

“Биринчи мууну “А” менен келген мүчөлөр да, биринчи мууну “Ы” менен келген мүчөлөр да уңгуга айкашканда, негизинен, төрт түркүн гана ээрчийт.

Мүчөдөгү үндүү тыбыш “а” болсо а боюнча калат же о, э тыбыштарына өтөт, анткени мүчөдөгү А тыбышы кең үндүү...

Үндүү тыбышы Ы болсо, Ы боюнча калат, же, у, и, ү тыбышына өтөт” (Морфология”, 20-бет). К.Тыныстанов:

“Муунунда созулма уу тыбышы бар -луу мүчө үндүү тыбышын эки гана түркүн өзгөртөт: Эгер сөздүн аяккы мууну жоон үндүүлөрдөн куралса, -луу дагы үндүү тыбыш өзгөрбөйт. Уңгунун аяккы мууну ичке үндүүлөрдөн болсо, уу тыбышы үү гө айланат” (18-бет). К.Бакеев менен Ү. Бактыбаев:

“Муунунда созулма (уу) тыбышы бар -луу сыяктуу мүчөнүн үндүү тыбышы эки түркүн өзгөрөт. Эгер уңгу сөздүн аяккы муундары жоон үндүүлөрдөн болсо, -луу мүчөдөгү үндүү өзгөрбөйт. Эгер уңгу сөздүн аяккы мууну ичке үндүүлөрдөн болсо, мүчөдөгү үндүү уу үү гө өтүп, -лүү болот.” (21-бет). Бул үзүндүлөр үндүүлөрдүн ээрчишүүсүн аныктоодо К.Тыныстановдун К.Бакеев менен Ү.Бактыбаевдерге канчалык даражада таасир эткендигин, кийинкилердин кошумчалары канчалык күчкө ээ экендигин толук далилдей алат.

Тыбыштардын комбинатордук өзгөрүшүн изилдөөдө үндүүлөрдүн сыйлыгышуусу да эске алынуу керек. Бул маселеге “Морфологияда” атайын көңүл бурулуп, “Сыйлыгышуу закону” деп аталган.

К.Тыныстанов анда үндүүлөрдүн сыйлыгышынын бир гана учуруна (аягы үндүү менен бүткөн сөздөргө үндүү менен башталган мүчө улангандагы сыйлыгышууга) токтолгон. Берилген аныктама да ошого негизделген (“Уңгудагы үндүү тыбыш менен жанаша келгенде мүчөнүн башында турган үндүү тыбыштын жутулуп кетишин сыйлыгышуу закону дейбиз” – дейт ал (19-бетте).

Бирок ушул темада “Жалгыз гана созулуп айтылуучу уу дан жасалган мүчө, уңгудагы үндүү менен айкашканда, өзүн сактап калып, уңгудагы үндүүнү жутулдураат. Маселен: тааны – таануу” (19-бет) деп жазуу менен бир жактуу кеткен, анткени, биринчиден, жалгыз гана созулма уу тыбышы уңгунун аягындагы үндүүнү сыйлыгыштырган деп эсептеп, калган созулмаларда да ушундай эле өзгөчөлүк болору эске алынбаган. Экинчиден, созулма -оо, -өө мүчөлөрүн созулма уу нун варианты деп эсептеген. Ошондуктан созулма уу оо го, өө гө өтөт деген пикирди жазууга аргасыз болгон.

2. Ассимиляция

Үнсүз тыбыштардын өзгөрүү, өзгөрбөй калуу мүмкүнчүлүгү, биринчиден, уңгу сөздүн акыркы тыбышына, экинчиден, мүчөнүн башкы тыбышына байланышат. Мына ошого ылайык өзгөрүүнүн багытын белгилөөгө да болот. Мисалы, китепти деген сөздө табыш жөндөмөнүн мүчөсү (-ны) уңгунун акыркы тыбышына ылайык үнсүзүн өзгөрттү. Тилегим деген сөздө “К” тыбышы кийинки үндүүнүн таасири менен “Г” формасында айтылды.

Жогорудагы өзгөчөлүктөргө карап ассимиляциянын эки түрү бар экендиги белгиленет:

а) прогрессивдүү ассимиляция (алга карай ээрчишүү, алга карай окшошуу); б) регрессивдүү ээрчишүү (артка карай ээрчишүү же артка карай окшошуу).

К.Тыныстановдун эмгегинде да ассимиляциянын эки түрү тең эске алынып, анын биринчиси “үнсүздөрдүн ээрчишкени” деген темада, экинчиси “үнсүздөрдүн тетири ээрчишкени” деген темада (21-бет) баяндалган.

“Үнсүздөрдүн алмашканы” деген темада мүчөнүн башындагы “н”, “л”, “д”, “б”, “г” тыбыштарынын өзгөрүшү туура көрсөтүлгөн. Бул азыркы мезгилде да өз күчүн толугу менен сактап турат. Биз алардын бардыгына токтолуп отурбастан, К.Тыныстановдун таблицасын берүү менен гана чектелебиз.

Л	-лар	(<u>ү</u> – үндүү дегенди билгизет)
<u>ү</u> +й=л	<u>ү</u> +й+р+л	ж – жумшак үнсүз
ж-й=д	ж-й-р	й – “й” тыбышы, р-“р”
К (Q)=т	К (Q)=т	К (Q) – каткалаң үнсүз
Н	Б, Г, Д	
<u>ү</u> =н	<u>ү</u> – ж=д, б, г	
ж=д	К (Q)=т, п, к (q)	
к (Q)=т		

“Үнсүздөрдүн тетири ээрчишкени” деген темада мүчөнүн башындагы тыбыштын таасири менен сөздүн аягындагы “н” тыбышы “ң” болуп, (сын – сынгыч) же “м” болуп (жан – жамбас), “ч” тыбышынын “т”, “с”, “ч” тыбыштарынын алдында “ш” болуп (ач – ашты, ашчы, ашсы) айтыла тургандыгы, бирок жазууда берилбестиги туура баяндалган.

“Морфологияда” аты аталбаса да, толук ассимиляцияга жана толук эмес ассимиляцияга ылайыктуу болгон тилдик фактылар да орун алган. Мисалы: каңкор, тамба, кашты деген сыяктуу сөздөр толук эмес ассимиляцияга, кассымал, ассыра деген сөздөр толук ассимиляцияга үлгү боло алат.

Бул эмгектен “Үнсүздөрдүн алмашканы” деген тема да кезигет (21-бет). Анда “к”, “п” тыбыштарынын “г”, “б” тыбыштарына өтүшү баяндалып, ак - агынды, тап - табылга деген сыяктуу мисалдар келтирилет.

Биздин пикирибизче, бул-өзүнчө өзгөчөлүктөгү кубулуш эмес, регрессивдик ассимиляцияга кирүүчү гана кубулуш. Ошондуктан атайын темада жогоркулардан бөлүп алып кароонун зарылдыгы жок сыяктуу. Мындагы бир өзгөчөлүк алардын (кийинкилердин) айтылышына гана жазыла тургандыгында. Ошентип, тыбыштардын өзгөрүшү жөнүндөгү К.Тыныстановдун пикирин төмөнкүчө корутундулоого болот:

а) үндүү тыбыштардын өзгөрүшү, мүчөдөгү үндүүнүн көбүнчө ункудагы үндүүгө ылайык өзгөрө тургандыгы туура көрсөтүлгөн;

б) үндүүлөрдүн сыйлыгышынын бир учуру туура байкалган, бирок -оо, -өө мүчөлөрү -уу мүчөсүнүн варианты катары эсептелген;

в) үнсүздөрдүн өзгөрүшү, ал өзгөрүүнүн өзгөчөлүгү (оң жана терс өзгөрүү), жазылышы туура баяндалган, бирок “үнсүздөрдүн алмашканы” деген тема өз милдетине жооп бере албай калгандай, албетте, бул мезгилдин талабына байланыштуу;

г) үнсүздөрдүн өзгөрүшү (ошол сыяктуу үндүүлөрдүкү да) бай фактылардын негизинде жазылган жана андан бир да жасалма факт орун албаган (кийинки пикир мындан мурунку темаларга да тиешелүү);

д) тыбыштардын өзгөрүшүнүн “Морфология” бөлүмүндө (тактап айтканда, сөз курулушунда, баяндалышы туура болбой калган, анткени алар

морфологиялык вариант эмес, фонетикалык вариант, ошондуктан аларды “фонетика” бөлүмүндө берүүнү илимий жактан туура деп эсептейбиз. Бул маселени да ошол мезгилдин талабы деп түшүнүүгө болот.

Жыйынтыктай келгенде, профессор К.Тыныстанов фонетикалык маселелердин изилденишинде муун түзүлүшүн, муундун типтерин туура көрсөткөн. Бул пикир азыр да өз күчүн сактай алат.

Профессор К.Тыныстанов - кыргыз тилинин фактыларын белгилүү системага келтирүүчү гана эмес, ал фактыга карата туура ой жүгүртө билген, ылайыктуу терминдерди түзө алган кылдат тилчи.

Адабияттар:

1. Абдуллаев Э. Азыркы кыргыз тили. – Б., 1998.
2. Бакеев К., Бактыбаев Ү. Кыргыз тилинин морфологиясы. Орто мектептин 5-6-класстары үчүн окуу китеби (оңдолуп, 2-басылышы). – Ф., 1939.
3. Батманов И.А. Грамматика киргизского языка. Вып.3,- Ф.,1940.
4. Исаев Д. Кыргыз тилинин грамматикасы. 1-бөлүк,- Ф., 1955.
5. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика жана лексикология. - Б., 1999.
6. Орузбаева Б. О. Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. – Ф., 1972.
7. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Ф., 1934.